ΤΟ ΝΕΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

(1819 - 2019)

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 2019

ΤΟ ΝΕΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

Ἐπετειακὴ ἔκδοση 200 ἐτῶν
ἀπὸ τῆς ἀνεγέρσεώς του
(1819 - 2019)

ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ
ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 2019

ΤΟ ΝΕΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

Α΄Έκδοση 2019

© Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφῶντος
ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ ΑΘΩ
630 87 ΔΑΦΝΗ
τηλ.: 2377 023249

Ἐπιμέλεια - Σελιδοποίηση:
Ἀδελφότης Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος,
μὲ συνεργασία τοῦ δημιουργικοῦ τμήματος τῆς Μυγδονίας

Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς

Ἐκδοτικὴ παραγωγὴ:
Γραφικὲς Τέχνες - Ἐκδόσεις Μυγδονία
Μοιράρχου Δημητρίου Κουφίτσα 11
Τ.Κ. 546 35, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 231 556, Fax: 2310 231 899
e-mail: kagiasath@gmail.com • www.ekdoseismygdonia.gr

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΩΣ ΚΕΝΤΡΟ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ

Συμεών Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ
Πρόεδρος Τμ. Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας ΑΠΘ
Διευθυντὴς Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν

Εἰς μοναστήριον ἀνδρῶν

Θεοῦ πόλιν τις εἰ καλοίη τὸν τόπον,
οὐκ ἄν διαπτάσειε τῆς θεωρίας.
Ὁρᾷς γὰρ αὐτόν, κυκλικῶς διαβλέπων
ναοὺς φαεινούς, ὡραϊσμένους ἄγαν,
οἴκους ἐπ᾽ οἴκους καλλισυνθέτους λίαν,
κήπους φυτείας, ὡς Ἐδέμ, κεκασμένους,
Πᾶν εἴ τι τούτοις τερπνοειδῶς ἐμπρέπον[1].

Στὸ ἐπίγραμμά του αὐτὸ ὁ εἰσηγητὴς τοῦ Στουδιτικοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο λειτούργησε καὶ ὡς ὑπόδειγμα τῶν Ἀθωνικῶν κοινοβιακῶν μονῶν, ὅσιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, συνδέει πρωταρχικὰ τὴν ὑπόσταση τοῦ μοναστικοῦ κοινοβίου μὲ τὴν ὕπαρξη *«ναῶν φαεινῶν, ὡραϊσμένων ἄγαν»*. Πράγματι, μπορεῖ χωρὶς ὑπερβολὴ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ὕπαρξη τοῦ Καθολικοῦ –ἢ τῶν Καθολικῶν, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος– λειτουργεῖ προϋποθετικὰ γιὰ τὸν οὐσιώδη τρόπο ὑπάρξεως καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἑνὸς κοινοβίου, ἀφοῦ τόσο ἡ κοινὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ ὅσο καὶ ὁ λοιπὸς καθημερινὸς βίος τῶν μοναχῶν ἐξελίσσεται ἐντὸς καὶ πέριξ αὐτοῦ.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ πρωταρχικὴ μέριμνα τῶν κτιτόρων τῶν βυζαντινῶν κοινοβιακῶν μονῶν, τόσο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα τοῦ Βυζαντίου ὅσο καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος, γιὰ τὴν κατ᾽ ἀρχὴν ἀνέγερση τῶν Καθολικῶν ναῶν τῶν νέων κοινοβίων. Αὐτὴν τὴν πολύμοχθη μέριμνα καταγράφει καὶ ὁ μεγάλος πατέρας τοῦ ἁγιορειτικοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ, ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, ὁ ὁποῖος στὸ *Κανονικόν* του σημειώνει χαρακτηριστικά: *«Ὅσους δὲ κόπους καὶ συντριβὰς πεπόνθαμεν καὶ πειρασμοὺς καὶ ταλαιπωρίας ὑπομεμενήκαμεν, καὶ δόσεις ἐξόδων καταβεβλήμεθα εἴς τε λατομίας καὶ κατορύξεις καὶ χωμάτων καὶ λίθων ἐκφόρησιν καὶ φυτῶν καὶ θάμνων καὶ δένδρων προθέλυμνον ἐκτομήν τε καὶ ἔκσπασιν, πρὸς τὸ δείμασθαι τὸν ἅγιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ναόν, τήν τε τῆς λαύρας ἅπασαν κατασκήνωσιν, μακρὸν ἂν εἴη διεξελθεῖν ἢ κατὰ τὸν παρόντα καιρόν· ταῦτα γὰρ μόνος ἂν εἰδείη βεβαίως ὁ Κύριος, ὁ πάντα ῥαδίως ἐκ μὴ ὄντων παράγων τὴν ὕπαρξιν»*[2].

1. A. Garzya, «Theodori Studitae Epigrammata», *EEBΣ* 28 (1958) 55, ἀρ. CXI· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben auf verschiedene Gegenstände*, [Supplementa Byzantina 1], Berlin 1968, σ. 282-284, ἀρ. CVI.

2. *Τυπικὸν ἤτοι Κανονικὸν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ*, ἔκδ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam 1965 (φωτ. ἀνατ.), σ. 105.10-17.

Ἀπὸ τὰ σχετικά, ἄλλωστε, κείμενα γιὰ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο, πληροφορούμαστε ὅτι ἡ διαρκὴς φροντίδα του γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴ διαπλάτυνση τοῦ Καθολικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἦταν αὐτὴ ποὺ τὸν συνεῖχε ὡς τὸ αἰφνίδιο τέλος τοῦ βίου του, ὅταν τραυματίστηκε θανάσιμα κατὰ τὴν ἐπιτήρηση τῶν ἐργασιῶν ποὺ πραγματοποιοῦνταν σὲ αὐτό[3].

Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἡ πρωτέργεια τοῦ μεγάλου Πατέρα τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ στὸ Ἅγιον Ὄρος ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διεύρυνση τοῦ Καθολικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου στὴ νεοϊδρυθεῖσα λαύρα του θὰ μποροῦσε νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν παρατηρούμενη κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνος τάση ἀνεγέρσεως νέων, μεγαλυτέρων διαστάσεων ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὑφιστάμενα, Καθολικῶν σὲ παλαιὲς Μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους[4]. Χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις ἀποτελοῦν τὰ νέα Καθολικὰ τῶν μονῶν Ἐσφιγμένου, τὸ 1808, Ἁγίου Παντελεήμονος, τὸ 1812, Ἁγίου Παύλου, τὸ 1815/6, καὶ κυρίως τὸ νέο, μεγαλοπρεπὲς Καθολικὸ τῆς Ἱερᾶς

3. Βλ. J. Noret, *Vitae Duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, [Corpus Christianorum. Series Graeca, 9], Turnhout 1982, σ. 112-113 (Βίος Α) § 234.1-23, 200 (Βίος Β) § 65.1-6: *«Ἐπειδὴ γὰρ πολλοὶ τούτῳ προσήρχοντο ἐκ παντὸς μέρους τῆς οἰκουμένης, ὥστε δι᾽ αὐτοῦ χειραγωγεῖσθαι πρὸς ἀρετὴν καὶ σωτηρίας τυχεῖν ψυχικῆς, ἐκεῖνος ἀνάγκην ἔχων ἀναλόγως τῷ πλήθει τῶν μοναχῶν κατασκευάσαι καὶ τοῦ ναοῦ τὸ εὐρύχωρον, πρὸς τὸ ἔργον εὐθὺς διανέστη καὶ ὁ ναὸς ἐπλατύνετο»*.

4. Συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῶν Καθολικῶν ὅλων τῶν Ἁγιορειτικῶν Μονῶν βλ. στὸ ἄρθρο τῶν Μ. Πολυβίου - Πλ. Θεοχαρίδης, *Τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ΚΕΔΑΚ, Λεύκωμα 1986, σ. 4-9.

Μονῆς Ξενοφῶντος, τὸ μεγαλύτερο σὲ διαστάσεις Καθολικὸ στὸ Ἅγιο Ὄρος, ποὺ δεσπόζει στὸν βορειοδυτικὸ αὔλειο χῶρο της, μὲ ἐπίσημη ἀφετηρία ἀνεγέρσεώς του τὸ ἔτος 1819, ὅπως μαρτυροῦν σχετικὲς ἐντοίχιες χρονολογικὲς ἐπιγραφές[5], ποὺ συνεχίσθηκε ἐπὶ ἀρκετὲς δεκαετίες μετὰ τὰ ὀδυνηρὰ γιὰ τὸ Ἅγιο Ὄρος γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἡ ἐξαιρετικὰ δαπανηρή, ἐπίπονη καὶ χρονοβόρα αὐτὴ πρωτοβουλία τῶν Ξενοφωντινῶν πατέρων συνδεόταν ἀσφαλῶς μὲ τὰ προβλήματα χρήσεως τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ[6], κυρίως ὅμως συνιστοῦσε φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἀκμῆς καὶ ἀριθμητικῆς αὔξησης ποὺ εἶχε γνωρίσει ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφῶντος κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, μετὰ τὴν ἐπανακοινοβιοποίησή της τὸ 1784, μὲ ἀπόφαση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Παΐσιο τὸν Λέσβιο, τὸν ἐπιλεγόμενο καὶ «κοινοβιάρχη»[7]. Σημαντικό ρόλο, μὲ τὴν ποικιλότροπη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ νέου Καθολικοῦ, γνωρίζουμε ὅτι διεδραμάτισε καὶ ὁ Λέσβιος ἐπίσης φίλος τοῦ ἡγουμένου Παϊσίου, μητροπολίτης Σαμακοβίου Φιλόθεος, ὁ ὁποῖος ἐγκαταβίωσε στὴ Μονὴ Ξενοφῶντος μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο του τὸ 1819· ἀκολούθησε, μάλιστα, τὸ 1821 τοὺς Ξενοφωντινοὺς πατέρες στὸ δρόμο τῆς ἀναγκαστικῆς φυγῆς τους στὸ Ξενοφωντινὸ μετόχι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σκόπελο, ὅπου καὶ ἀπεβίωσε.

Μετὰ δὲ τὸ τέλος τῆς ἐπώδυνης καὶ περιπετειώδους γιὰ ὅλες τὶς Ἁγιορειτικὲς μονὲς περιόδου

τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τὸ κοπιῶδες ἔργο τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ νέου Καθολικοῦ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα, καθὼς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεώς του μὲ τὰ θαυμαστὰ μαρμάρινα καλλιτεχνήματα ποὺ τὸ κοσμοῦν, ἀνέλαβε ὁ νέος ἡγούμενός της Νικηφόρος ὁ Εὐβοεύς[8].

Τὸ νέο Καθολικὸ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος, ἀφιερωμένο, ὅπως καὶ τὸ παλαιό, στὸν

5. Βλ. Μ. Πολυβίου, «Τὸ νέο καθολικὸ τῆς μονῆς Ξενοφῶντος», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 245.

6. Βλ. Μ. Πολυβίου, «Τὸ νέο καθολικὸ τῆς μονῆς Ξενοφῶντος», ὅ.π.

7. Γιὰ τὸν παπα-Παΐσιο τὸν Λέσβιο βλ. πρωτ. Κ. Καλλιανός, «Ὁ Καισάριος Δαπόντες γιὰ τὸν Παΐσιο τὸν Λέσβιο», *Πρωτᾶτον* τχ. 17 (Μάιος-Ιούνιος 1989) 111-113· Σ. Πασχαλίδης, *Προσκυνητάριον Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος*, Ἅγιον Ὄρος 2012, σ. 43-45.

8. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, *Προσκυνητάριον Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος*, ὅ.π., σ. 125.

ἅγιο Γεώργιο, ἀνεγέρθηκε ἀκολουθώντας ἀρχιτεκτονικὰ τὸν κρατοῦντα στὰ ἁγιορειτικὰ Καθολικὰ Ἀθωνικὸ τύπο, μὲ τὶς νέες δομικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, χαρακτηριστικότερη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προσθήκη ἑνὸς δευτέρου ζεύγους μικρότερων κογχῶν στὸ Ἱερό. Ἤδη δὲ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεώς του ἐπιβαλλόταν μὲ τὴ μεγαλοπρέπειά του, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ σχετικὴ περιγραφὴ τοῦ λογίου μοναχοῦ Ἰακώβου Νεασκητιώτη στὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *Ἀθωνιάς*, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος:

«Ἠγέρθη δὲ ὁ νέος ναὸς ὑπερθαύμαστος, ὑπερβαίνων σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν ἄλλων μονῶν εἰς τὸ μέγεθος καὶ εὐρύχωρον. Ἔσωθεν τὸ Καθολικὸν μὲ κιόνια τέσσαρα λευκοῦ μαρμάρου καὶ ἕτερα ὁμοίως τέσσαρα εἰς τὸν νάρθηκα. Τὸ τέμπλον ἐκ μαρμάρου καὶ κιόνια λαμπρὰ χωρίζοντα τὰς ἁγίας εἰκόνας, περικεχρυσωμένον[9]*, καὶ κουβούκλιον ὁμοίως ἄνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης πορφυρόν, ὡσαύτως καὶ ἱερὸν σύνθρονον καὶ θρόνος ἀρχιερατικός. Τὸ ἔδαφος μὲ ποικίλα μάρμαρα καὶ εἰκόνας ἀργυροενδυμένας τέσσαρας καὶ ἄλλας μὲ ψηφία μωσίων παλαιὰς τέσσαρας. Ὁ χορός, μανουάλια καὶ πολυέλεος μέγας παφυλένια. Ἔξωθεν ὁ νάρθηξ μὲ μικρὰ κιόνια ἐστρωμένος, δύο μεγάλας τρούλλας καὶ ἄλλας μικρὰς μολυβδοσκέπους»*[10].

Δὲν θὰ ἦταν δὲ ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ νέου Καθολικοῦ τῆς Μονῆς συντελεῖται μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς νέας Ξενοφωντινῆς ἀδελφότητος, ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένη καὶ φιλόκαλη καθοδήγηση τοῦ ἡγουμένου της, Γέροντος Ἀλεξίου τοῦ Ξενοφωντινοῦ, μὲ τὴν σταδιακὴ ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου τῆς ἁγιογραφήσεώς του ἀπὸ τὸ ἁγιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς, τὴν κατασκευὴ νέων στασιδίων, ἀναλογίων καὶ ξυλόγλυπτων προσκυνηταρίων στὸ ξυλουργικὸ ἐργαστήριό της, καὶ τὴν κατασκευὴ νέων λειτουργικῶν σκευῶν, κανδήλων καὶ ἔργων μικροτεχνίας ἀπὸ τοὺς Ξενοφωντινοὺς πατέρες.

9. Πρβλ. καὶ τὴ σχετικὴ κριτικὴ παρατήρηση τοῦ Κοσμᾶ Βλάχου, *Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ Μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτική*, ἐν Βόλῳ 1903, σ. 294: *«Τὸ καλὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἀθωϊκῶν καὶ τηνίων μαρμάρων. Τὰ γλυπτὰ αὐτοῦ εἰσὶν ἀτυχῆ, καλύπτονται ὅμως ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ γενικοῦ σχεδίου καὶ τοῦ χρώματος τῶν μαρμάρων. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἐπικρατοῦσιν αἱ τολμηραὶ γραμμαί, τὰ μεγάλα καὶ ἁπλᾶ διαζώματα καὶ ἡ θαυμασία στίλβωσις τῶν ὡραίων αὐτοῦ μαρμάρων, ὥστε λόγῳ μεγαλοπρεποῦς ἁπλότητος εἶναι ἀνυπέρβλητον»*.

10. Ἰάκωβος Νεασκητιώτης, *Ἀθωνιάς*, κώδ. Ἁγ. Παντελεήμονος 281, μέσα 19ου αἰ., σ. 111.

α. Τὸ Καθολικὸ κέντρο τῆς Θείας Λατρείας

Ὁ μεγάλος πατερικὸς θεολόγος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ εἶχε ὑποστηρίξει κατ᾽ ἐπανάληψη ὅτι ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ προσδώσουμε ἕνα χαρακτηρισμὸ στὴν Ἐκκλησία εἶναι ὅτι αὐτὴ πρῶτα ἀπ᾽ ὅλα συνιστᾶ μία λατρεύουσα κοινότητα[11]. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς βρίσκει τὴν ἀπόλυτη ἐφαρμογή του στοὺς καθολικοὺς ναοὺς τῶν μοναστικῶν κοινοβίων καὶ δὴ τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς κοινοβιακῆς ἱστορίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀκολούθησαν τὰ πνευματικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα τῶν μεγάλων κοινοβιακῶν μονῶν τοῦ Βυζαντίου. Γι᾽ αὐτὸν τὸν λειτουργικο-κεντρικὸ χαρακτήρα τῶν ἁγιορειτικῶν κοινοβίων εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τῶν βιογράφων τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου σχετικὰ μὲ τὴν κτηριακὴ διαμόρφωση τῆς λαύρας του πέριξ τοῦ Καθολικοῦ: *«ἀπηρτίσθη ὡς κάλλιστα ὁ σταυροειδῶς κατασκευασθεὶς ναὸς ἐπ᾽ ὀνόματι τῆς δεσποίνης ἡμῶν παναγίας τοῦ Κυρίου μητρός, δομηθέντων καὶ τρουλοειδῶν δύο μικρῶν ναῶν ἐξ ἑκατέρων τῶν πλευρῶν αὐτοῦ συνημμένως ἐν τάξει εὐκτηρίων… καὶ μετὰ τοῦτο τῆς τῶν κελλίων ἀπαρξάμενος οἰκοδομῆς, κύκλῳ ταῦτα τῆς ἐκκλησίας κατεσκεύασεν ἐν τετραγώνῳ σχήματι, κελλίον τῷ κελλίῳ συνάψας, ὥντινων μέσον ἵσταται ἡ ἐκκλησία, ὥσπερ τις ὀφθαλμὸς βλεπόμενος πάντοθεν»*[12].

Οἱ προτροπὲς ἄλλωστε τοῦ μεγάλου πατέρα τοῦ Ἁγιορειτικοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ κατατείνουν σὲ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, τὴν ἑνότητα δηλαδὴ τῶν ἀδελφῶν πέριξ καὶ ἐντὸς τοῦ Καθολικοῦ: *«Κοινῶς ἐσθίειν παρεγγυώμεθα, καὶ οὕτως ἡνωμένους (τοὺς*

11. Βλ. π. Γ. Φλωρόφσκυ, *Ἐκκλησία, τό Σῶμα τοῦ Ζῶντος Χριστοῦ*, Θεσσαλονίκη 1972· ὁ ἴδιος, *Θέματα Ὀρθοδόξου Θεολογίας*, [μτφρ. ἀρχιμ. Α. Κουμάντος, Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, π. Ε. Πρατσινάκης, Σ. Χατζησταματίου], Ἀθήνα 1989[2], σ. 159· πρβλ. ὁ ἴδιος, *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις*, [μτφρ. Δ. Τσάμης], Θεσσαλονίκη 2003, σ. 79ἑ.

12. J. Noret, *Vitae Duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, [Corpus Christianorum. Series Graeca, 9], Turnhout 1982, (Βίος Α) σ. 36-37 § 81.1-5: *«Τούτων οὕτω συνδεδραμηκότων καὶ συμπονούντων αὐτῷ νεύσει Θεοῦ, ἀπαρτίζει μὲν ὡς κάλλιστα τὸν ναόν, ἀπάρχεται δὲ ὡς μάλιστα καὶ τῆς τῶν κελλίων οἰκοδομῆς, κύκλῳ τὰ πάντα τῆς ἐκκλησίας στοιχηδόν, ἐν τετραγώνῳ τῷ σχήματι»*, (Βίος Β) σ. 151§ 25.3-23. Ὁ δεύτερος βιογράφος του, μάλιστα, δὲν διστάζει νὰ παραβάλει τὸν ἴδιο τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο μὲ τὸ Καθολικὸ ποὺ ἀνήγειρε: *«Ἐπεὶ δὲ ὁ ψυχικὸς ναὸς τοῦ πατρὸς τέλειος ἦν κατὰ ἀρετήν, τὸ δὲ σχῆμα τῆς τελειότητος οὐκ ἦν περιτεθειμένον αὐτῷ διὰ ταπεινοφροσύνης ὑπερβολήν, πρῶτον μὲν αὐτὸς ἐτελειώθη τῷ μεγάλῳ σχήματι διὰ μοναχοῦ τινος»*. Πρβλ. J. Thomas - A. Constantinides Hero (ἐπιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Washington, D.C. 2000, σ. 209-210, 267 σημ. 8· Μ. Πολυβίου - Πλ. Θεοχαρίδης, *Τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ΚΕΔΑΚ, Λεύκωμα 1986, σ. 1.

ἀδελφοὺς) κοινὴν πᾶσαν ἀκολουθίαν ἐπιτελεῖν ἐν τῇ ἁγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ, τήν τε νυκτερινὴν καὶ ἡμερινήν, καθὼς ἔργῳ αὐτοῖς ὑπεδείξαμεν καὶ ἐγγράφως ἐνετειλάμεθα καὶ παραδεδώκαμεν»[13].

Τὸ Καθολικὸ συνεπῶς εἶναι ὁ κατεξοχὴν χῶρος ὅπου πραγματώνεται ὁ κοινοτικός, λατρευτικὸς χαρακτήρας τῆς Ἐκκλησίας. Εἰδικότερα, στὸ Ἅγιον Ὄρος ἡ λατρευτικὴ ζωὴ τῶν μοναχῶν σχηματοποιήθηκε σταδιακὰ μὲ βάση τὸ Σαββαϊτικὸ Τυπικὸ καὶ διαμόρφωσε ἕναν ἰδιαίτερο λειτουργικὸ μοναχικὸ τύπο, ποὺ εὔστοχα ἔχει χαρακτηριστεῖ «Ἁγιορειτικὸ Τυπικό»[14]. Βασικό της γνώρισμα ἀπετέλεσε ἡ ἀνάπτυξη τῆς τάξεως τῆς ἀγρυπνίας, μὲ πρότυπο τὸ Σαββαϊτικὸ Τυπικό, καθὼς καὶ ἡ προσομοίωση τῶν καθημερινῶν ἀκολουθιῶν στὴν τάξη τῆς ἀγρυπνίας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐτησίου ἑορτολογικοῦ κύκλου μὲ τὴν προσθήκη δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν ἀφιέρωση τῶν Καθολικῶν τῶν κοινοβιακῶν μονῶν σὲ αὐτές, τὴν καλλιέργεια ἰδιαίτερης τιμῆς πρὸς τὴν ἔφορο καὶ προστάτιδα τοῦ Ἁγίου Ὄρους Θεοτόκο, μέσῳ τῶν ἐφεστίων θαυματουργῶν εἰκόνων της ποὺ φυλασσονται ἐντὸς τῶν Καθολικῶν[15] καὶ τὴν προσθήκη τῆς λειτουργικῆς μνήμης τῶν ἁγιορειτῶν Κτιτόρων καὶ λοιπῶν ἁγίων τοῦ ἱεροῦ Ἄθωνος, ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς μοναστικῆς ἱστορίας του μέχρι σήμερα[16]. Ὅλα αὐτὰ τὰ νέα στοιχεῖα συνέβαλαν στὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη καὶ διαπλάτυνση τῆς ὀργανωμένης λατρείας ποὺ τελεῖται στὰ Καθολικὰ τῶν ἁγιορειτικῶν κοινοβίων, ἀφοῦ ὅπως σημειώνει καὶ ὁ καθηγητὴς Ἰω. Φουντούλης, «ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νέων αὐτῶν θεμάτων στὸ ἑορτολόγιο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξη τῆς περὶ τὰ θέματα αὐτὰ ὑμνογραφίας, τὴν καθιέρωση ἑορτῶν καὶ ἀγρυπνιῶν, τὴν εἰσαγωγὴ στὴν καθημερινὴ ἀκολουθία παρακλητικῶν κανόνων ἢ τοῦ κανόνος τοῦ ἁγίου τῆς Μονῆς κατὰ τὰ Σάββατα, τοῦ Θεοτοκαρίου ἢ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου ἢ ἄλλων ἁγίων κατὰ τὰ ἀπόδειπνα κ.ο.κ.»[17].

β. Τὸ Καθολικὸ καὶ ἡ Θεολογία τῶν Συμβόλων

Ἐὰν σὲ σύνολο τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ Ἄθωνος ἐπαληθεύεται ἡ γνωστὴ ρήση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ὅτι «*τόπος Θεοῦ λέγεται, ἔνθα ἔκδηλος ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ γίνεται*» καί «*ὁ πλέον μετέχων τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ*»[18], τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς, ὡς ὁ χῶρος ποὺ ἁγιάζεται ἀπὸ τὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, καθίσταται ὁ κατεξοχὴν χῶρος ἁγιασμοῦ τῶν μελῶν τῆς μοναστικῆς ἀδελφότητας, μὲ τὴν ἀδιάκοπη τέλεση τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ σὲ αὐτόν.

Τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς ἐπέχει τὸν τόπο τῆς ἐκκλησίας τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ποὺ συ-

13. *Τυπικὸν ἤτοι Κανονικὸν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ*, ἔκδ. Ph. Meyer, ὅ.π., σ. 116.5-9. Πρβλ. Ἰ. Φουντούλης, «Ἁγιορειτικὰ Λειτουργικὰ Τυπικά», *Ἅγιον Ὄρος. Φύση - Λατρεία - Τέχνη*. Πρακτικὰ Συνεδρίων, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 346-347.

14. Ἰ. Φουντούλης, «Ἁγιορειτικὰ Λειτουργικὰ Τυπικά», ὅ.π., σ. 348· R. Taft, «Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite», *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988) 182έ. Βλ. σχετικὰ καὶ Ἱερομ. Γεράσ. Τσιρώνης, *Συμφωνίες καὶ ἀποκλίσεις τῶν Ἁγιορειτικῶν Τυπικῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος (Διονυσίου, Φιλοθέου, Ἁγίου Παύλου καὶ Κωνσταμονίτου) πρὸς τὴν ἔντυπη παράδοση τοῦ Ἁγιοσαββιτικοῦ Τυπικοῦ,* [μεταπτ. ἐργασία], Θεσσαλονίκη 2015.

15. Γιὰ τὶς ἐφέστιες θαυματουργὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας στὸ Ἅγιο Ὄρος βλ. τώρα Ἱερὰ Κοινότης Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, *Οἱ θαυματουργὲς Εἰκόνες στὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας*, ἐπιμ. Γέρων Συμεών Διονυσιάτης, Ἅγιο Ὄρος 2013.

16. Βλ. τώρα τὶς σχετικὲς ἑνότητες στὸ Σ. Πασχαλίδης (ἐπιμ.), *Τῶν ἐν Ἄθῳ Ἁγίων ὁ Χορός. Ἁγιορειτικὸν Πανάγιον*, Ἁγιορειτικὴ Ἑστία, Θεσσαλονίκη 2013.

17. Ἰ. Φουντούλης, ὅ.π.

18. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ἔκδ. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. II, Berlin - New York 1973, σ. 38 κεφ. 13.12-18.

Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου...

νιστᾶ, κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰ ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα καὶ ἀποκρυσταλλώνεται μέσα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Α΄ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, τύπο καὶ εἰκόνα τοῦ ὁρατοῦ καὶ ἀοράτου κόσμου, κατὰ τὴν ἀξιωματικὴ ἀρχὴ ποὺ διατυπώνει ὁ ἅγιος Μάξιμος: *«Ὅλος γὰρ ὁ νοητὸς κόσμος ὅλῳ τῷ αἰσθητῷ μυστικῶς τοῖς συμβολικοῖς εἴδεσι τυπούμενος φαίνεται τοῖς ὁρᾷν δυναμένοις· καὶ ὅλος ὅλῳ τῷ νοητῷ ὁ αἰσθητός, γνωστικῶς κατὰ νοῦν τοῖς λόγοις ἁπλούμενος, ἐνυπάρχων ἐστίν»*[19].

Ἔτσι, ἡ ἐκκλησία ὡς ναὸς[20] χαρακτηρίζεται ὡς τύπος καὶ εἰκόνα τοῦ σύμπαντος κόσμου τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων οὐσιῶν[21], ἀλλὰ καὶ ὡς τύπος

19. C. Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia*, [Corpus Christianorum. Series Graeca 69], Turnhout 2011, σ. 16.241-244.

20. Βλ. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ Θεωρία*, PG 98, 384B: *«Ἐκκλησία ἐστὶ ναὸς Θεοῦ, τέμενος ἅγιον, οἶκος προσευχῆς, συνάθροισις λαοῦ, σῶμα Χριστοῦ»*. Πρβλ. καὶ Ψ-Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων,* PG 87/3, 3984A: *«Ἐκκλησία λέγεται ὡς ἐν ταύτῃ συναγειρομένων καὶ καλουμένων τῶν ὀρθοδόξων. Ὀνομάζεται δὲ καὶ περιοχή, ὡς περιέχουσα τὰ τοῦ Θεοῦ τεράστια»*.

21. Ὁ ἅγιος Μάξιμος διευκρινίζει ὅτι *«τοῦ σύμπαντος κόσμου τοῦ ἐξ ὁρατῶν καὶ ἀοράτων οὐσιῶν ὑφεστῶτος, εἶναι τύπον καὶ εἰκόνα τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν, ὡς τὴν αὐτὴν αὐτῷ καὶ ἕνωσιν καὶ διάκρισιν ἐπιδεχομένην. Ὥσπερ γὰρ αὕτη κατὰ τὴν οἰκοδομὴν εἷς οἶκος ὑπάρχουσα, τῇ κατὰ τὴν θέσιν τοῦ σχήματος ποιᾷ ἰδιότητι δέχεται διαφοράν, διαιρουμένη εἵς τε τὸν μόνοις ἱερεῦσί τε καὶ λειτουργοῖς ἀπόκληρον τόπον, ὃν καλοῦμεν ἱερατεῖον, καὶ τὸν πᾶσι τοῖς πιστοῖς λαοῖς πρὸς ἐπίβασιν ἄνετον, ὃν καλοῦμεν ναόν, πάλιν μία ἐστὶ κατὰ τὴν ὑπόστασιν, οὐ συνδιαιρουμένη τοῖς ἑαυτῆς μέρεσι διὰ τὴν αὐτῶν πρὸς ἄλληλα τῶν μερῶν διαφοράν»* (C. Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia*, [Corpus Christianorum. Series Graeca 69], Turnhout 2011, σ. 14-15.207-217).

Χαῖρε Νύμφη Ἀνύμφευτε...

τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου[22], ὡς ἐπίγειος οὐρανὸς στὸν ὁποῖο ἐνοικεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς καὶ ὡς ὁ οἶκος Του, στὸν ὁποῖο τελέσθηκε ἡ μυστικὴ θυσία τοῦ Υἱοῦ Του[23]· ἀκόμη δὲ καὶ ὡς τύπος καὶ εἰκόνα τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν τρισσὴ διάκριση καὶ ἀντιστοίχιση τῶν μερῶν τῆς ἐκκλησίας στὸ τριμερὲς τοῦ ἀνθρώπου (ψυχή-ἱερατεῖο, νοῦς-θεῖο θυσιαστήριο, σῶμα-ναός)[24].

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ συμβολοποιεῖται σὲ κάθε διάστασή του καὶ ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική του διαμόρφωση καὶ διαρρύθμιση ἢ μὲ τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ἐκκλη-

---

Τὴν ἴδια τυπολογία υἱοθετοῦν ἀργότερα, κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐκφράσεων μεγάλων χριστιανικῶν ναῶν τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, ὅπως τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικὰ Χρ. Ἀγγελίδη, «Ἡ περιγραφὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συμβολισμός», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 5 (1983) 121.

22. *«Καὶ αὖθις μόνου τοῦ αἰσθητοῦ καθ᾽ ἑαυτὸν κόσμου τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν εἶναι σύμβολον ἔφασκεν, ὡς οὐρανὸν μὲν τὸ θεῖον ἱερατεῖον ἔχουσαν, γῆν δὲ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ κεκτημένην. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸν κόσμον ὑπάρχειν Ἐκκλησίαν, ἱερατείῳ μὲν ἐοικότα τὸν οὐρανὸν ἔχοντα, ναῷ δὲ τὴν κατὰ γῆν διακόσμησιν»* (C. Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia*, ὅ.π., σ. 17-18.258-263).

23. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ Θεωρία*, PG 98, 384B-385A: *«Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυποῦσα τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ… Ἐκκλησία ἐστὶν οἶκος θεϊκός, ἔνθα ἡ μυστικὴ ζωοθυσία γέγονε, καὶ τὰ ἔνδον τοῦ ἱερατείου, καὶ ἅγιον σπήλαιον, ἔνθα ὁ τάφος καὶ ἡ τράπεζα ἡ ψυχοτρόφος καὶ ζωοποιός, καὶ οἱ ἐν αὐτῇ μαργαρῖται, τὰ θεῖα δόγματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ».*

24. *«Καὶ πάλιν κατ᾽ ἄλλον τρόπον θεωρίας, ἄνθρωπον εἶναι τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν ἔλεγεν, ψυχὴν μὲν ἔχουσαν τὸ ἱερατεῖον, καὶ νοῦν τὸ θεῖον θυσιαστήριον, καὶ σῶμα τὸν ναόν, ὡς εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ὑπάρχουσαν τοῦ κατ᾽ εἰκόνα*

Χαῖρε Μάρτυς Γεώργιε...

Ἡ ζωή ἐν τάφῳ κατετέθης Χριστέ...

σιαστικὰ ἔπιπλα, σκεύη καὶ ἄμφια προσλαμβάνει μία βαθύτατα συμβολικὴ σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν Ἐκκλησία του. Εἶναι, ἄλλωστε, χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο στὸ ἑρμηνευτικὸ λειτουργικὸ ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς μυσταγωγίας*[25], ὅσο καί, κυρίως, στὸ εὐρύτερα καθιερωμένο στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ ἑρμηνευτικὴ παράδοση ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Α΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ ἢ Μυστικὴ Θεωρία*[26], τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν τὸ λιγότερο γνωστὸ λειτουργικὸ ὑπόμνημα, ποὺ ψευδεπίγραφα ἀποδίδεται στὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Σωφρόνιο Α΄, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱε-*

Θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν γενομένου ἀνθρώπου· καὶ διὰ μὲν τοῦ ναοῦ, ὡς διὰ σώματος, τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν προβαλλομένην, διὰ δὲ τοῦ ἱερατείου, ὡς διὰ ψυχῆς, τὴν φυσικὴν θεωρίαν πνευματικῶς ἐξηγουμένην, καὶ ὡς διὰ νοός, τοῦ θείου θυσιαστηρίου, τὴν μυστικὴν θεολογίαν ἐμβαίνουσαν» (C. Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia*, ὅ.π., σ. 18-18.264-272).

25. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Χ. Σωτηρόπουλο, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Εἰσαγωγὴ - κείμενον - κριτικὸν ὑπόμνημα*, Ἀθήνα 1978 καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὸν C. Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia*, [Corpus Christianorum. Series Graeca 69], Turnhout 2011. Βλ. καὶ Χ. Σωτηρόπουλος, «Ἑρμηνευτικὴ προσέγγισις τῆς Μυσταγωγίας τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ», *ΕΕΘΣΠΑ* ΛΔ΄ (1999) 165-190· π. Θ. Κουμαριανός, «Ἡ λειτουργικὴ ἑρμηνευτικὴ (μυσταγωγικὰ ὑπομνήματα) ἀπὸ τὸν ΣΤ΄ ἕως τὸν ΙΒ΄ αἰώνα», *Ἐκκλησία* ΠΗ΄ (2011) 753-756.

26. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. R. Bornert, *Les Commentaires byzantines de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*, [Archives de l'Orient Chrétien 9], Paris 1966, σ. 125-180· R. Taft, «The Liturgy of the Great Church: an initial synthesis of structure

Μέγα Σάββατο. ἔξοδος τοῦ Ἐπιταφίου.

ρουργίᾳ τελουμένων[27], καὶ τὸ ἄμεσα σχετιζόμενο μὲ αὐτὸ ἀνέκδοτο, ὁμότιτλο ἔργο τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου[28], πιθανότατα ἁγιορειτικῆς προελεύσεως, συστηματοποιεῖται καὶ καθιερώνεται ἡ συμβολικὴ θέαση τῶν στοιχείων ποὺ συγκροτοῦν ἢ ἐμπεριέχονται στὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, μὲ σαφὲς βιβλικὸ ὑπόβαθρο καὶ ἀναφορὰ στὸν θάνατο καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἐκπλήρωση τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὴν προσδοκία τῶν ἐσχάτων, δίδοντας κυρίως ἔμφαση στὴν πράξη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, δηλαδὴ τῆς

and interpretation on the eve of Iconoclasm», *DOP* 34-35 (1980-1981) 45-75· V. Marinis, «*The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria:* a symbolic understanding of the Byzantine church building», *Byzantinische Zeitschrift* 108 (2015) 753-770· Κ. Σταυριανός, *Ὁ ἅγιος Γερμανὸς Α΄ ὁ Ὁμολογητής, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Βίος - Ἔργα - Διδασκαλία*, [Διδ. Διατριβή], Θεσσαλονίκη 1998, σ. 26-27· Μ. Δαρδαμάνη, *Σύμβολα καὶ Συμβολισμοὶ κατὰ τὰ Λειτουργικὰ Ὑπομνήματα*, [Μεταπτ. ἐργασία], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 20-21.

27. Ἐκδεδομένο σὲ ἀτελῆ μορφή, ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἔκδοση τοῦ A. Mai, στὴν PG 87/3, στ. 3981-4001. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς πατρότητος αὐτοῦ τοῦ ἔργου (CPG 7677) βλ. R. Bornert, *Les Commentaires byzantines de la Divine Liturgie…*, ὅ.π., σ. 210· Ἰ. Ταουσάνης, *Τὸ Ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων στὶς δεσποτικὲς καὶ θεομητορικὲς ἑορτές. Εἰσαγωγή-κριτικὴ ἔκδοση*, [Διδ. Διατριβή], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 26· V. Marinis, ὅ.π., σ. 67. Μ. Δαρδαμάνη, *Σύμβολα καὶ Συμβολισμοὶ κατὰ τὰ Λειτουργικὰ Ὑπομνήματα*, [Διπλ. ἐργασία], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 18.

28. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου, ποὺ πιθανότατα ἔχει τὴν ἀρχή του, ὅπως καὶ ἡ *Διάταξή* του, στὸ ἁγιορειτικὸ περιβάλλον τῆς Μεγίστης Λαύρας, ὅπου ἐγκαταβίωσε ὡς μοναχός, παραδίδεται κυρίως στοὺς κώδ. Μεγ. Λαύρας Ι 50 (1134), φ. 1-16ν καὶ Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων 51, φ. 64-85ν. Κριτικὴ ἔκδοση καὶ σχολιασμός του προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν γράφοντα καὶ τὸν ἱερομόναχο Θεόφιλο Παντοκρατορινό. Βλ. σχετικὰ καὶ π. Κ. Καραϊσαρίδης, *Ἡ Διάταξις τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου*, Ἀθήνα 2018, σ. 65, 70-71.

Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως[29]. Ἔτσι, μὲ βάση αὐτὲς τὶς τυπολογικὲς ἢ ἀναπαραστατικὲς ἑρμηνεῖες τῶν βυζαντινῶν λειτουργικῶν ὑπομνημάτων «κάθε ἕνα λειτουργικὸ σκεῦος, κάθε ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ μέρος τοῦ λειτουργικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, κάθε μία λειτουργικὴ πράξη θὰ πρέπει νὰ ἀποτυπώνει κάποιο στοιχεῖο τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμο, τῆς ζωῆς Του καὶ τῶν σωτηριωδῶν ἔργων ποὺ ἐπετέλεσε, ἀφοῦ… ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μία εἰκόνα, μέσα στὴν ὁποία βλέπουμε σὰν νὰ εἶναι παρόντα ὅλα τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας ποὺ εἶναι καταγεγραμμένα στὴν Παλαιὰ καὶ ἰδιαιτέρως στὴν Καινὴ Διαθήκη»[30].

Σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ τὶς σχετικὲς τυπολογικὲς ἑρμηνεῖες γιὰ τὸ σημαντήριον, δηλ. τὸ σήμαντρο, ποὺ κατὰ τὸν ἅγιο Γερμανὸ καὶ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιο *«αἰνίττεται τὰς τῶν ἀγγέλων σάλπιγγας… ἐν αἷς οἱ ἄγγελοι μέλλουσι σαλπίσαι ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ καὶ ἐξυπνίσαι πάντα τὰ ἔθνη·*

29. Βλ. V. Marinis, *«The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria…»*, ὅ.π., σ. 762.

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. W. Woodfin, *The Embodied Icon. Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford 2012· V. Marinis, *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople - ninth to fifteenth centuries*, New York 2014· ὁ ἴδιος, «Defining Liturgical Space», P. Stephenson (ἐπιμ.), *The Byzantine World*, London - New York 2012, σ. 292ἑ.

30. π. Θ. Κουμαριανός, «Ἡ λειτουργικὴ ἑρμηνευτικὴ (μυσταγωγικὰ ὑπομνήματα) ἀπὸ τὸν ΣΤ΄ ἕως τὸν ΙΒ΄ αἰώνα», *Ἐκκλησία* ΠΗ΄ (2011) 756.

Μέγα Σάββατο. Ἀνάστα ὁ Θεός...

καὶ διεγείρει τοὺς ἀγωνιστὰς πρὸς πόλεμον τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν»[31], τὴν ἁγία τράπεζα, ἡ ὁποία *«δηλοῖ τὸ ἐστρωμένον ἀνώγαιον, ἔνθα τὸ πάσχα ἐτελέσθη· ἔστι δὲ αὕτη καὶ θρόνος Θεοῦ, ἧς τύπος ἦν ἡ τράπεζα, καθ' ἣν ἐν τῷ μυστικῷ δείπνῳ μετέδωκε τοῖς μαθηταῖς τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος διὰ τὸ ἐν συντόμῳ ἐμφέρεσθαι τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν ταφὴν τοῦ Χριστοῦ»*, τὸ κιβώριο τῆς ἁγίας τραπέζης, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν ἅγιο Γερμανό, εἶναι *«ἔνθα ἐστὶν ἡ σταύρωσις, ἀντὶ τοῦ τόπου ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Χριστός· ἐγγὺς γὰρ ὁ τόπος καὶ ὑπόβαθρος, ὅπου ἐτάφη»*[32], ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιο, *«ἐστιν εἰς τύπον τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε»*[33], τὸν κοσμήτη ποὺ ὑφίσταται *«κατὰ τὸ νομικὸν καὶ ἅγιον κόσμιον ἐμφαίνων τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ τὸ ἐκσφράγισμα διὰ Σταυ-*

31. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 385Β· Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3985Β. Πρβλ. Μ. Δαρδαμάνη, σ. 59-60.

32. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 389Α.

33. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984Β, ὅπου ἐτυμολογεῖ: *«Τὸ μὲν γὰρ κιβ, κιβωτός, τὸ δὲ ὥριον, τουτέστι διάταξις αὐτοῦ»*.

Ἅγιον Πάσχα.

ροῦ κοσμούμενον, ἢ εἰς τύπον ὁ κοσμίτης τοῦ καταπετάσματος»[34], ἐνῶ τὰ κάγκελα ποὺ χώριζαν τὸ ἱερὸ βῆμα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ συνιστοῦν «*ἀντίτυπα τῶν τοῦ τάφου καγκέλων, χαλκὰ δὲ διὰ τὸ μὴ εἰσέρχεσθαι τινὰ ἁπλῶς*»[35].

Κατὰ τὸν αὐτὸ τρόπο ἀνάγονται τυπολογικὰ τὰ κύρια ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ[36], ὅπως ἡ προσκομιδή, ἡ ὁποία «*ἐμφαίνει τὸν Κρανίου τόπον, ἐν ᾧ ἐσταυρώθη ὁ Χριστός*»[37], ἡ κόγχη, ποὺ κατὰ τὸν ἅγιο Γερμανὸ «*ἡ μετάθεσίς ἐστι τοῦ σταυροῦ*»[38] ἢ κατὰ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιο, «*κόγχη ἐστὶ κατὰ τὸ ἐν Βηθλεὲμ σπήλαιον καὶ κατὰ τὸ σπήλαι-*

34. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 389A· Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984D. Γιὰ τὴ σημασία του βλ. V. Marinis, «*The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria…*», ὅ.π., σ. 762 σημ. 37.

35. Βλ. καὶ Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984D-3985A, ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας τὸν ἅγιο Γερμανό, ὅ.π., PG 98, 393A, προσθέτει ὅτι «*δηλοῦσι δὲ καὶ τόπον προσευχῆς, ἐν ᾧ σημαίνει, τὴν μὲν ἔξωθεν τοῦ λαοῦ εἴσοδον, τὴν δὲ ἔσωθεν, τὰ ἅγια τῶν ἁγίων ὑπάρχουσαν καὶ μόνοις τοῖς ἱερεῦσι βατήν*».

36. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ V. Marinis, «*The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria…*», ὅ.π., σ. 762, «the interpretation concentrates primarily on the area of the bema, where most of the liturgical action took place». Βλ. καὶ Ἀρχιμ. Ν. Σκρέττας, *Χῶρος καὶ χρόνος στὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ρεαλισμὸς καὶ σύμβολο*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 180-188.

37. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 396B. Βλ. καὶ Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984B. Πρβλ. Μ. Δαρδαμάνη, ὅ.π., σ. 59-60.

38. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 388C.

Ἑορτασμός Χιλιετηρίδος Ι.Μ.Ξενοφῶντος. Ὀκτώβριος 1998.

ον ἔνθα ἐτάφη»[39], οἱ τέσσερις κίονες ποὺ τίθενται *«κατὰ μίμησιν τῶν τεσσάρων ζώων τῶν ὀφθέντων τῷ προφήτῃ»*[40], τὸ σύνθρονο, τὸ ὁποῖο εἶναι *«τύπος τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου ἐν ᾧ νικήσας τὸν κόσμον, μετὰ σαρκὸς ἀναληφθεὶς ἐκάθισεν· σύνθρονον δὲ λέγεται καὶ οὐ θρόνος διὰ τὸ συγκαθέζεσθαι τὸν Υἱὸν μετὰ τοῦ Πατρός»*[41], τὸ (ἱερὸ) βῆμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς *«τόπος ὑπόβαθρος καὶ θρόνος, ὑποδεικνύει δὲ τὴν δευτέραν παρουσίαν, διὰ τὸν καθεσθέντα ἐν αὐτῷ μέλλειν κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς»*[42], ὁ *μύαξ*, δηλ. ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ποὺ συνιστᾶ *«τύπον τοῦ πρώτου οὐρανοῦ, τὸ δὲ λοιπὸν στέγος τῆς ἐκκλησίας εἰς τύπον τοῦ φαινομένου οὐρανοῦ, τὰς κανδήλας ὑφαπτούσας*

39. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984A.

40. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984B.

41. Προσθέτει δὲ ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984A: *«Τὰ λοιπὰ σύνθρονα δηλοῦσι τὴν τιμὴν ἣν μετὰ τὴν Ἀνάστασιν ὀφείλουσιν ἀπολαβεῖν οἱ δίκαιοι, κατὰ τὸ "ἐγὼ εἶπα θεοί ἐστέ". Συγκαθέζονται δὲ οἱ ἱερεῖς ὡς τῷ Χριστῷ συσταυρωθέντες ἐν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, τῶν διακόνων ἱσταμένων εἰς τύπον τῶν ἀγγέλων»*.

42. Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π., PG 98, 389CD· Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984D.

Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καί ἴδε...

ἔχων κάτωθεν ἀντὶ τῶν ἄστρων»[43], ἡ σολέα (*ἡ σωλεία*) ποὺ συνιστᾶ «*τύπον τοῦ ποταμοῦ τοῦ πυρός, τοῦ χωρίζοντος τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐκ τῶν δικαίων, κατὰ τὸν μακάριον Παῦλον, λέγοντα "ἑκάστου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐστι τὸ πῦρ δοκιμάσει"*»[44], ὁ ἄμβωνας, ὁ ὁποῖος «*ἐκφαίνει τὸ σχῆμα τοῦ λίθου ὃν κυλίσας ὁ ἄγγελος ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ, πλησίον τῆς θύρας τοῦ μνήματος, ἀναβοῶν ταῖς μυροφόροις τὴν Ἀνάστασιν*», ὁ νάρθηκας «*διὰ τὸ ἑστάναι τὸν λαὸν ἔξω ἐν τῇ τοῦ θυμιάματος ὥρᾳ*»[45], οἱ πῦλες τοῦ ναοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα.

Μὲ πνευματικὲς ἑρμηνεῖες καὶ ὑποθῆκες παρουσιάζει καὶ ὁ ὅσιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης συγκεκριμένους χώρους τοῦ Καθολικοῦ στὰ ἰδιάζοντα ἐπιγράμματά του, ποὺ προφανῶς σχετίζονταν μὲ τὸ Καθολικὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴ μονὴ Στουδίου. Ἔτσι, στὸ ἐπίγραμμά του «*εἰς τοὺς πυλῶνας τοῦ νάρθηκος*», παροτρύνει τοὺς μοναχοὺς νὰ προσέρχονται μὲ πνευματικὴ συντριβὴ καὶ μετάνοια[46], ἐνῶ σὲ

43. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3984BC.

44. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3985A.

45. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π.

46. A. Garzya, «Theodori Studitae Epigrammata», ΕΕΒΣ 28 (1958) 38· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben auf verschiedene Gegenstände*, [Supplementa Byzantina 1], Berlin 1968, σ. 197, ἀρ. XLV: «*Πύλας διάρας τοῦ ναοῦ τῶν ἐνθάδε / ἴθι προσοίσων πνεῦμα συντετριμμένον· / καὶ τοῦτο θῦμα δεκτόν ἐστι Κυρίῳ*».

Πάντων ἡμῶν μνησθείη Κύριος ὁ Θεός.

ἄλλο «*εἰς τὴν πρώτην εἴσοδον τοῦ ναοῦ*» τοὺς παροτρύνει εἰσερχόμενοι στὸ ναὸ νὰ ἀπαρνηθοῦν τὶς κοσμικὲς φροντίδες, γιὰ νὰ συναντήσουν μέσα σὲ αὐτὸ τὸν Θεό[47]. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἐπιγράμματά του «*εἰς ἐνδύτην*» καὶ «*εἰς τὸ κιβούριον τοῦ Προδρόμου*», στὸ ὁποῖο τὸ κιβώριο προβάλλεται συμβολικὰ ὡς μία ταξιαρχία τῶν Χερουβείμ[48], καθὼς καὶ ἐκεῖνα «*εἰς τὸ τέμπλον*» καὶ «*εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον*»[49].

Σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ λατρευτικοῦ περιβάλλοντος τοῦ Καθολικοῦ διαδραματίζει καὶ τὸ φῶς[50], τὸ ὁποῖο ἰδιαίτερα στὴν

47. A. Garzya, ὅ.π.· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 198, ἀρ. XLVI: «*Οἴκου Θεοῦ μέλλοντες εἰσβαίνειν πύλην / ἔξω γένοισθε τῆς μέθης τῶν φροντίδων, / ἵν' εὐμενῶς εὕροιτε τὸν κριτὴν ἔσω, / λύσεις ὑμῖν διδοῦντα τῶν ὀφλημάτων*».

48. A. Garzya, ὅ.π., σ. 37· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 190-193, ἀρ. XLI καὶ XLII: «*Θείας τραπέζης συγκαλύπτραν με βλέπων / Χερουβικὴν νόμιζε ταξιαρχίαν· / Χριστὸν γὰρ ἔνδον μυσταγωγεῖσθαι νόει, / τὸν τῶν ἄνω τε Δεσπότην καὶ τῶν κάτω*».

49. A. Garzya, ὅ.π., σ. 37-38· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 193-197, ἀρ. XLIII καὶ XLIV: «*Εἰς τὸ τέμβλον. / Θείαν τράπεζαν πρὸ προσώπου σου βλέπων / αἰδοῦ τὸ σεπτὸν καὶ ὅλως στῆθι φόβῳ*», «*Εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον. / Φρικτὸν τὸ βῆμα τοῦτο καὶ πλῆρες φόβου, / ναὸς Θεοῦ φωτεινός, ἁγνοῖς ἁπτέος. / Πρόσελθε θείως, καὶ μεθέξεις ἀξίως· / πῦρ γὰρ τὸ δῶρον τοὺς ἀναξίους φλέγον*».

50. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παρουσίας τοῦ φωτὸς στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση βλ. Π. Σκαλτσῆς, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργική μας παράδοση», *"Ἱερουργοὶ καὶ Φιλοθεάμονες". Κεφάλαια Ἱστο-*

περίπτωση τοῦ νέου Καθολικοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος διαχέεται ἄπλετα ἐντὸς τοῦ λειτουργικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, μέσα ἀπὸ τὰ μεγάλα παράθυρα τῶν πλαγίων ἐπιφανειῶν καὶ κυρίως τῶν τρούλων του[51]. Παράλληλα, ἡ παρουσία τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ἢ τοῦ φωτὸς ποὺ παράγεται ἀπὸ τοὺς πολυελαίους, τὶς κανδῆλες καὶ τὶς λαμπάδες, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τύπο *«τοῦ αἰωνίου φωτός, δεικνύουσι δὲ καὶ τὸ φῶς ὅπερ ἐκλάμψουσιν οἱ δίκαιοι»*[52], αἰσθητοποιεῖ μέσα στὸν χῶρο τοῦ Καθολικοῦ τὴν παρουσία τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ, ὡς τοῦ φωτὸς τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πνευματικοῦ φωτός, τὸ

ρίας καὶ Θεολογίας τῆς Λατρείας, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 379-400· I. Iliades, «The light in the byzantine church», L. Chrzanovski (ἐπιμ.), *Le Luminaire antique – Lychnological Acts 3*, Montagnac 2012, σ. 177-188· N. Schibille, «Light as an Aesthetic Constituent in the Architecture of Hagia Sophia in Constantinople», Daniela Mondini, Vladimir Ivanovici (ἐπιμ.), Manipulating Light in Premodern Times. Architectural, Artistic, and Philosophical Aspects, Mendrisio 2014, σ. 31-43· ἡ ἴδια, «The Use of Light in the Church of Hagia Sophia in Constantinople: The Church Reconsidered», P. Draper (ἐπιμ.), *Current Work in Architectural History - Papers Read at the Annual Symposium of the Society of Architectural Historians of Great Britain*, London 2005, σ. 43-48· I. Potamianos, *Light into Architecture: The Evocative Use of Natural Light as Related to Liturgy in Byzantine Churches*, [PhD Thesis], University of Michigan, Ann Arbor 1996· Wassim Jabi and Iakovos Potamianos, «Geometry, Light, and Cosmology in the Church of Hagia Sophia», *International Journal of Architectural Computing* 5 (2007) 303-319.

51. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ Βλάχο, *Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω*, ὅ.π., σ. 294: *«Ὁ Ναὸς κεῖται εἰς τὸ βόρειον μέρος τῆς αὐλῆς, εἶναι δὲ ὁ μεγαλήτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος πάντων τῶν μοναστηριακῶν ναῶν, φωτιζόμενος καλῶς»*.

52. Ψευδο-Σωφρόνιος, ὅ.π., PG 87/3, 3985C.

ὁποῖο «*πρὸς τὴν θεωρίαν τὸν νοῦν καταυγάζει πρὸς κατανόησιν τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν*»[53]. Ἔτσι ὁ ναὸς καθίσταται «*οὐρανὸς πολύφωτος*», ἕνας οὐρανὸς στὸν ὁποῖο, κατ᾽ ἀναλογία πρὸς τὸν ὁρατὸ οὐρανό, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «*ὡς ἀστέρες τὰ φῶτα ἠώρηνται. Καὶ ὁ κύκλος* [δηλ. ὁ τροῦλος] *ἐστὶ τῶν φώτων τὸ στερέωμα ὑπεμφαίνων καὶ τὰς ζώνας τῶν πλανητῶν*»[54]. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἡ διασφάλιση τοῦ κατάλληλου φωτισμοῦ ἐντὸς τοῦ Καθολικοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσε –καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ– ἀνέκαθεν ἰδιαίτερη μέριμνα τῶν τεταγμένων γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ μοναχῶν, εἴτε τοῦ *ἐκκλησιάρχη* εἴτε τοῦ *κανδηλάπτη*, ὁ ὁποῖος φρόντιζε κατὰ τὴν ἀγρυπνία, σύμφωνα μὲ τὸ Τυπικό, νὰ ἀνάβει τὶς κανδῆλες καὶ νὰ «*τίθησι λαμπάδας μετὰ κηρομανουαλίων εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας*», ἐνῶ μεριμνοῦσε καὶ γιὰ τὴν κίνηση τῶν πολυελαίων τοῦ κυρίως ναοῦ, «ὡς ἔκφραση συμμετοχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν κτισμάτων στὴ χαρὰ τῆς ἑορτῆς καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς λατρείας»[55].

γ. Τὸ Καθολικὸ καὶ ἡ ζωὴ τῶν Μοναχῶν στὸ Κοινόβιο

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση καὶ λειτουργικὴ τάξη τοῦ Καθολικοῦ ποὺ μέσῳ τῶν συμβολικῶν ἀναγωγῶν τους καθιστοῦν τὸν ναὸ ἐπίκεντρο τῆς καθ᾽ ἡμέραν λατρείας τῶν ἐγκαταβιούντων σὲ μία κοινοβιακὴ μονὴ πατέρων. Ἡ κεντρικὴ θέση του ἐντὸς τοῦ μοναστηριακοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου τοῦ κάθε κοινοβίου καταδεικνύει ἀκριβῶς τὴν κεν-τρικὴ θέση ποὺ κατέχει στὴν καθημερινότητα τῶν μελῶν μιᾶς μοναχικῆς ἀδελφότητος, κατὰ τὴν ὁποία διαπλέκονται μὲ ἕνα ἀριστοτεχνικὰ μοναδικὸ τρόπο ἡ κοινὴ λατρεία καὶ ἡ προσωπικὴ ἄσκηση τῶν μοναχῶν ἑνὸς κοινοβίου. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης γιὰ τὸ ἁγιορειτικὸ κοινόβιο, «κατ᾽ οὐσίαν πρόκειται γιὰ ἕνα λειτουργικὸ χῶρο, τὸν ναό, τὸ «καθολικόν», γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο χτίζονται τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν ἀδελφῶν, κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἄμεση πρόσβαση σ᾽ αὐτὸν σὲ ὁποιαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας ἢ τῆς νύχτας. Ἡ ὅλη δὲ ζωὴ τῆς ἀδελφότητος καὶ ἡ κατανομὴ τῶν

53. Μάξιμος Ὁμολογητής, *Κεφάλαια διάφορα Θεολογικά τε καὶ Οἰκονομικά*, PG 90, 1309C.

54. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος…*, κεφ. ΡΜ΄, PG 155, 348D-349A· ὁ ἴδιος, *Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θείου ναοῦ…*, κεφ. κδ΄, PG 155, 708C. Πρβλ. Π. Σκαλτσῆς, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργική μας παράδοση», *"Ἱερουργοὶ καὶ Φιλοθεάμονες". Κεφάλαια Ἱστορίας καὶ Θεολογίας τῆς Λατρείας*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 387· ἀρχιμ. Νικόδ. Σκρέττας, *Χῶρος καὶ χρόνος στὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ρεαλισμὸς καὶ σύμβολο*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 187.

55. Π. Σκαλτσῆς, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργική μας παράδοση», ὅ.π., σ. 396-398.

διακονημάτων ὀργανώνεται κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ θεία λατρεία νὰ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο καὶ τὸν ἄξονα τῆς ὅλης ζωῆς τῆς κοινότητος. Μ᾽ αὐτὴ τὴν ἔννοια οἱ καιροὶ τῆς λατρείας προηγοῦνται καὶ προσδιορίζουν τοὺς καιροὺς καὶ τὸν χρόνο γιὰ τὰς «ἀναγκαίας χρείας» καὶ τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς»[56].

Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἐντάσσονται ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, εἴτε γιὰ τὸ διακόνημά τους, τὴν καθημερινὴ δηλαδὴ ἐργασία ποὺ ἀνατίθεται στὸν κάθε ἕνα μοναχό, εἴτε γιὰ τὴν προσωπικὴ πνευματικὴ καλλιέργειά τους, μὲ τὰ καθ᾽ ἡμέραν πνευματικὰ γυμνάσματα, τὶς θεῖες ἀναβάσεις *«ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν»* μέσῳ τοῦ μοναχικοῦ κανόνος, τὴν μελέτη τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τὴν ἐν γένει ἐγρήγορση καὶ προσευχή τους γιὰ τὸν πνευματικό τους καταρτισμὸ καὶ τὴν κάθαρση τοῦ νοὸς ἀπὸ τὶς ἐμπαθεῖς κινήσεις του.

Εἶναι, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μοναχικὰ διακονήματα σχετίζονται μὲ ἄμεσο ἢ ἔμμεσο τρόπο μὲ τὴ νυχθήμερο τέλεση τῶν λατρευτικῶν ἀκολουθιῶν στὸ Καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ τὴν ἐντὸς αὐτοῦ λειτουργικὴ εὐταξία. Στὰ ἐπιγράμματά του ποὺ ἀφοροῦν στὸν κοινοβιακὸ βίο, ὁ ὅσιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἀποκαλύπτει μὲ ποιητικὸ καὶ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο τὰ πνευματικὰ νοήματα ποὺ κρύπτονται σὲ κάθε πτυχὴ τοῦ ἀζύγου βίου τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι διάγουν ἐν ἀσκήσει σὲ μία κοινόβιο Μονή, ἐνῶ θέτει καὶ τὸ πνευματικὸ πλαίσιο λειτουργίας ἀρκετῶν μοναχικῶν διακονημάτων, ὁρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων (*«εἰς τὸν κανονάρχην»*[57], *«εἰς τὸν ταξιάρχην»*[58], *«εἰς τοὺς ἀφυπνιστὰς»*[59]) σχετίζονται μὲ τὴν εὔρυθμη τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, συμπυκνώνοντας τὸν πλοῦτο τῆς πνευματικῆς σοφίας ποὺ ἐκπήγαζε ἀπὸ τὴν πολυετῆ μοναστικὴ ἐμπειρία τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ μοναστικῶν ἡγετῶν.

Μὲ τὸ Καθολικὸ καὶ τὶς τελούμενες ἐντὸς αὐτοῦ ἀκολουθίες σχετίζονται καὶ τὰ διακονήματα τοῦ ἐφημερίου –ἱερομονάχου, ὁ ὁποῖος τελεῖ τὴ θεία Λειτουργία καὶ τὶς λοιπὲς ἀκολουθίες–, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἢ ἐκκλησιάρχη –μοναχοῦ ὑπευθύνου γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ Ναοῦ, τὸ ἄναμμα τῶν κανδήλων καὶ τὴν ἐν γένει διακονία κατὰ τὴν ὥρα τῶν ἀκολουθιῶν–, τοῦ διαβαστῆ ἢ ἀναγνώστη κατὰ τὶς ἐντὸς τοῦ Ναοῦ ἀκολουθίες–, τοῦ τυπικάρη, ὑπευθύνου γιὰ τὴν εὐταξία στὶς ἀκολουθίες καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Τυπικοῦ–, τοῦ ψάλτη, τοῦ καμπανάρη, τοῦ προσφοράρη –μοναχοῦ ἁρμοδίου γιὰ τὸ ζύμωμα τῶν προσφόρων–, τοῦ κηροπλάστη, ὁ ὁποῖος κατασκευάζει τὰ κεριὰ καὶ τὶς λαμπάδες ποὺ χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὶς ἀκολουθίες, κ.ἄ.[60]

Ἐν κατακλείδι, διαπιστώνεται ὅτι κάθε πτυχὴ

---

56. Ἰ. Φουντούλης, «Ἁγιορειτικὰ Λειτουργικὰ Τυπικά», *Ἅγιον Ὄρος. Φύση - Λατρεία - Τέχνη*. Πρακτικὰ Συνεδρίων, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 346.

57. A. Garzya, ὅ.π., σ. 23-24· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 133-136, ἀρ. X: *« Ἀρχηγὸς ἑστὼς τῆς λύρας τῶν ᾀσμάτων / ψάλτιγξ φάνηθι τῇ μελουργίᾳ ξένῃ / σάλπιζε καιρῷ τὸ ξύλον, καθὼς δέοι, / κίνει δέ σου τὴν γλῶσσαν ὡς πλῆκτρον φέρων, / ἀεὶ πρεπόντως τὸν στίχον συνεισάγων / ἀσύγχυτον, κάλληχον, ὀργάνου δίκην, / τὸ τῆς ἀδελφότητος εὐρυθμῶν στόμα· / τάσσοις ἅπαντα πᾶσιν ἀξιοχρέως, / μὴ πρὸς χάριν, μὴ μῆνιν ἢ λύπης δόσιν, / ἀλλ᾽ ἐν δικαίῳ τῷ λόγῳ καὶ τῷ τρόπῳ· πάντες γάρ εἰσι τοῦ Θεοῦ καὶ σοῦ μέλη. / Οὕτως φρονῶν γοῦν ἐκ Θεοῦ λήψῃ στέφος»*.

58. A. Garzya, ὅ.π., σ. 24· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 137-138, ἀρ. XI: *« Τοῦ ταξιαρχεῖν τὸν λόγον δεδεγμένος, / ὡς ταξίαρχος τοῦ λεὼ τοῦ Κυρίου, / τάξιν φύλαττε παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ, / … / ἐν τοῖς ἀθροισμοῖς τοῦ ναοῦ τοῦ Δεσπότου, / χοροστατῶν ἅπαντας εἰρμῷ καὶ λόγῳ, / τηρῶν ἑκάστου τὴν τεταγμένην βάσιν, / … / Εἰ ταῦτα ποιεῖς ἐμφρόνως καὶ συντόνως, / θεοπρεπῶς τε πραέως, κεκριμένως, / ἕξεις χάριν καὶ μισθὸν ἐκ Θεοῦ μέγαν»*.

59. A. Garzya, ὅ.π., σ. 26-27· P. Speck, *Theodoros Studites Jamben*, ὅ.π., σ. 146-148, ἀρ. XVI: *«Πρὸς πᾶσιν ἄλλοις οὐδ᾽ ὑμῖν μικρὸς κόπος· / διεξανιστᾶν τοὺς ὑπνώδεις συγγόνους, / συνεισελαύνειν τοὺς γυρευτὰς εἰς μέσον. / Τοίνυν ἐπειδ᾽ ἂν σαλπίσῃ τις τὸ ξύλον, ὡς ἄγγελοι παρευθὺ δεδραμηκότες / εἰς πάντα κοιτωνίσκον, εἰς κρυπτὸν τόπον, / ἐγείρετε πρὸς ὕμνον ἀχράντων λόγων, / συνεισφέροντες εἰς νεὼν τοῦ Δεσπότου / ἐν ἡμέραις, ἐν νυξίν, ἐν μεσημβρίαις, / ἕκαστον αὐτῶν προσκαλοῦντες εὐθέτως, / ὅπως ὑμῖν τὸν μισθὸν ἄξιον νέμῃ / ὁ πάντα μετρῶν καὶ νέμων κατ᾽ ἀξίαν»*.

60. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, *Προσκυνητάριον Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος*, Ἅγιον Ὄρος 2012, σ. 149.

τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀναφέρεται καὶ ἐκδιπλώνεται πέριξ τοῦ Καθολικοῦ καὶ τῆς θείας λατρείας. Εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσο ἡ τράπεζα μιᾶς κοινοβιακῆς μονῆς, δομικὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ Καθολικό της –ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφῶντος, ἀφοῦ ἡ κατάγραφη ἀπὸ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνος τράπεζά της συνδέεται ἄμεσα, μέσῳ κλίμακος, μὲ τὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ της[61]–, ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ μετάληψη τῆς τροφῆς δὶς τῆς ἡμέρας, συνδέονται ὀργανικὰ καὶ μὲ οὐσιώδη τρόπο μὲ τὶς τελούμενες στὸ Καθολικὸ ἀκολουθίες. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὴν ἀκολουθητέα τάξη στὴν τράπεζα τῆς μονῆς ἀναφορὰ τῆς *Ὑποτυπώσεως καταστάσεως τῆς λαύρας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου*, ὅπου ἡ μετάβαση τῶν μοναχῶν στὴν τράπεζα, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστροφή τους στὸ νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ, γιὰ νὰ ἀναγνώσουν τὴν ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, ἐντάσσονται σὲ ἕνα σαφὲς πλαίσιο τῶν τελουμένων τῆς θείας λατρείας, μὲ τὴ συμμετοχὴ μάλιστα διακονητῶν τοῦ Καθολικοῦ: «*Δέον γινώσκειν, ὡς τῷ συσσήμῳ τοῦ κώδωνος ἀπερχομένων τῶν ἀδελφῶν εἰς*

61. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, *Προσκυνητάριον Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος*, ὅ.π., σ. 96-97.

τὸ ἀριστῆσαι, ὁ στίχος ἐπὶ στόματος αὐτῶν φέρεται, ὡσαύτως δὲ καὶ μετὰ τὸ ἐγερθῆναι, μέχρις ἂν ἐν τῷ νάρθηκι ἀπελθόντες ὑπὲρ ὧν μετέλαβον τὴν εὐχαριστίαν τελέσωσι·… γίνεται δὲ καὶ ἀνάγνωσις τοῦ ἐκκλησιάρχου δηλονότι χωρίζοντος τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τῶν μὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συμφθαζομένων ἀναγνωσθῆναι μηδὲν καταλειφθῆναι προσέχοντος»[62].

Ἡ ἴδια παράδοση, ποὺ καταγράφεται στὰ ἀρχαῖα καὶ νεότερα τυπικὰ τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν καὶ διατρέχει κάθε πτυχὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου στὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη, καθιερώνει καὶ σήμερα τὴν παρουσία τοῦ Καθολικοῦ στὴν κεντρικὴ θέση τῆς λατρείας καὶ τῆς ἐν γένει ζωῆς τῶν μοναχῶν. Τὸ Καθολικὸ καθίσταται τοιουτοτρόπως, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, «*ὥσπερ τις ὀφθαλμὸς βλεπόμενος πάντοθεν*», τὸ μέσον δηλαδὴ διὰ τοῦ ὁποίου οἱ μοναχοὶ καθοροῦν τὸ Κάλλος τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ καθίστανται κοινωνοὶ τῶν ἀπορρήτων μυστηρίων τῆς Δόξης Του.

62. *Ὑποτύπωσις καταστάσεως τῆς λαύρας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου*, ἔκδ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, σ. 136.22-30.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διάκ. Κοσμᾶς Βλάχος, *Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ Μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτική*, ἐν Βόλῳ 1903.

Γερμανὸς Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική καί Μυστική Θεωρία*, PG 98, 384-453.

Μητρ. Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας, «Συμβολισμὸς καὶ ρεαλισμὸς στὴν Ὀρθόδοξη Λατρεία (ἰδιαίτερα τὴ Θεία Εὐχαριστία)», *Σύναξη* τχ. 71 (Ἰούλ.-Σεπτ. 1999) 6-21.

Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφῶντος - Εἰκόνες, [συλλογικὸς τόμος μὲ μελέτες τῶν Ε. Κυριακούδη, Ν. Μίνω, Ν. Νικονάνου, Γ. Ταβλάκη, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη καὶ Κρ. Χρυσοχοΐδη], Ἅγιον Ὄρος 1998.

Πρωτ. Κ. Καλλιανός, «Ὁ Καισάριος Δαπόντες γιὰ τὸν Παΐσιο τὸν Λέσβιο», *Πρωτᾶτον* τχ. 17 (Μάιος-Ἰούνιος 1989) 111-113.

Πρωτ. Κ. Καλλίνικος, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθῆναι 1969.

Πρωτ. Κ. Καραϊσαρίδης, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός. Λειτουργικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρηση*, Ἀθήνα 2007.

Δ. Λιάκος, «Μεταβυζαντινὲς ἀνάγλυφες πλάκες ἐντοιχισμένες στοὺς Χοροὺς τῶν Καθολικῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Πανελλήνιο Συνέδριο: Ἀπὸ τὴ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη στὴ Σύγχρονη, 18ος-20ὸς αἰ.*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 111-120.

Δ. Λιάκος, «Τὰ μαρμάρινα θυρώματα τοῦ νέου Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Ἑλληνικὰ* 48 (1998) 168-177.

Ὁδηγὸς Ἐκθέσεως Κειμηλίων Ἱερᾶς Μονῆς Ὁσίου Ξενοφῶντος, Ἅγιον Ὄρος 2000.

Σ. Α. Πασχαλίδης, *Προσκυνητάριον Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος*, Ἅγιον Ὄρος 2012.

Μ. Πολυβίου, «Τὸ νέο Καθολικὸ τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 243-252.

Μ. Πολυβίου - Πλ. Θεοχαρίδης, *Τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ΚΕΔΑΚ, Λεύκωμα 1986, σ. 1-9.

Π. Σκαλτσῆς, «Ἡ τῶν συμβόλων ἀλήθεια (φαινομενολογικὴ καὶ θεολογικὴ προσέγγιση», *Λειτουργικὲς Μελέτες Ι*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 13-36.

Π. Σκαλτσῆς, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργική μας παράδοση», *"Ἱερουργοὶ καὶ Φιλοθεάμονες". Κεφάλαια Ἱστορίας καὶ Θεολογίας τῆς Λατρείας*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 379-400.

Ἀρχιμ. Ν. Σκρέττας, *Χῶρος καὶ χρόνος στὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ρεαλισμὸς καὶ σύμβολο,* Θεσσαλονίκη 2013.

Δ. Σοφιανός, «Χατζη-Αντώνης Λύτρας ὁ Τήνιος καὶ τὰ μαρμαρόγλυπτά του στὴ Μονὴ Ξενοφῶντος τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Τηνιακὰ* 3 (2005) 117-141.

Ἰ. Φουντούλης, «Ἁγιορειτικὰ Λειτουργικὰ Τυπικά», *Ἅγιον Ὄρος. Φύση - Λατρεία - Τέχνη*. Πρακτικὰ Συνεδρίων, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 345-350.

V. Marinis, «*The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria:* a symbolic understanding of the Byzantine church building», *Byzantinische Zeitschrift* 108 (2015) 753-770

Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam 1965 (φωτ. ἀνατ.).

R. Taft, «Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite», *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988) 179-194.